

Криворізький державний педагогічний університет
Факультет української філології
Факультет іноземної філології

Актуальні проблеми
філології
і методики
викладання мов

Збірник наукових праць

Кривий Ріг
КДПУ
2004

Актуальні проблеми філології і методики викладання мов: Зб. наук, праць. - Кривий Ріг: КДПУ, 2004. - 207 с.

Рекомендовано до друку радою факультету української філології (протокол №3 від 30 листопада 2004 року) та радою факультету іноземної філології (протокол №2 від 4 жовтня 2004 року) Криворізького державного педагогічного університету

РЕДАКТОРИ:

Віняр Г.М., кандидат філологічних наук, зав. кафедри української мови

Каневська О.Б., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури

Цегельська М.В., кандидат філологічних наук, зав. кафедри англійської мови і методики її викладання

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Арешенков Ю.О., кандидат філологічних наук, доцент

Бакум З.П., кандидат педагогічних наук, доцент

Баранник Д.Х., доктор філологічних наук, академік АН вищої школи України (м. Дніпропетровськ)

Білоусенко П.І., доктор філологічних наук, професор (м. Запоріжжя)

Малюга Н.М., кандидат філологічних наук, доцент

Панченко О.І., доктор філологічних наук, професор (м. Дніпропетровськ)

Поповський А.М., доктор філологічних наук, професор (м. Дніпропетровськ)

Явір В.В., кандидат філологічних наук, професор

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Пристайко Т.С., доктор філологічних наук, професор кафедри російського і загального мовознавства Дніпропетровського національного університету

Зоренко І.С., кандидат педагогічних наук, зав. кафедри англійської мови КДПУ

КОМУНІКАТИВНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОДНОФРАЗОВИХ ЗАМОВЛЯНЬ-СПОНУКАНЬ

У статті йдеться про семантичні й структурні особливості українських однофразових замовлянь-спонукань. Ці особливості зумовлені своєрідним комунікативним призначенням цих текстів, їх магічною функцією. Замовляння-спонукання яскраво відбивають ряд психологічних особливостей мовців.

Мовленнєвий жанр замовлянь - один із найдавніших. Він існує - на чому сходяться усі дослідники - кілька тисячоліть. Сформований він у надрах магічного світогляду, провідною ідеєю якого є віра у всеосяжні, всепроникні зв'язки усього суцього. Елементи такого світогляду властиві й сучасній людині, що знаходить своє підтвердження, зокрема, у побутуванні заговірних магічних текстів, в існуванні численних народних повір'їв і в наш час. Увага дослідників - фольклористів, істориків, культурологів, психологів, мовознавців - до замовлянь зумовлена не тільки бажанням визначити їх місце серед інших фольклорних жанрів, описати світоглядне підґрунтя функціонування цих текстів, виявити історичне значення заговорів. Сьогодні науковці цікавляться також психологічними аспектами побутування замовлянь, зокрема, можливим психотерапевтичним ефектом, сугестивним впливом, особливо впливом на глибинні пласти людської свідомості [3; 9].

Замовляння, як правило, являють собою органічне поєднання слова й дії. Це тексти особливі, нерозривно пов'язані з цілим рядом обов'язкових екстралінгвістичних умов щодо часу, місця виголошення, кількості учасників мовленнєвого акту, виконуваних ними дій, використовуваних предметів тощо. Але незважаючи на все це, стрижневим елементом є словесний - сам текст як синтагматичний ланцюжок особливим чином поєднаних слів. Своєрідне синтагматичне оточення, власне мовний і екстралінгвістичний контекст сприяють актуалізації глибинного, архетипного змісту слів і синтаксичних структур. Архетипи - це не стільки вроджені ідеї чи спогади, які спонукають людей сприймати, переживати, реагувати на події певним чином, а радше самі спонукальні фактори, під впливом яких люди реалізують у своїй поведінці універсальні моделі сприйняття, мислення й дії [2, 165]. Замовляння й покликані пробудити в людині ці первісні психічні уявлення, допомогти відчутти єдність і гармонію зі світом. Це дає можливість О.Павлову висловити думку, що „генетично модель замовлянь близька сучасній людині, оскільки виражає людську природу, що лишається незмінною й донині” [5, 6]. Завдяки своїй чіткій, випробуваній тисячоліттями семантико-синтаксичній структурі замовляння мають максимальну здатність переконувати, хвилювати, навіювати, таким чином реалізуючи певний психотерапевтичний ефект.

Таким чином, основна мета сучасних досліджень заговірних текстів - витлумачення глибинного культурологічного змісту замовлянь, виявлення

мовленнєвих механізмів психотерапевтичного впливу заговорів. Описуючи семантичні й функціональні особливості однофразових українських замовлянь-спонукань, ми ставили собі за мету не тільки покласифікувати згадані мовні факти, а й проаналізувати їх у плані зв'язків з рядом психологічних особливостей людини.

Замовляння-спонування складають численну групу серед однофразових текстів замовлянь (близько 30 %), що зумовлено специфікою цього мовленнєвого жанру, його практичним призначенням досягти бажаної мети за допомогою магічної сили слова. Спонукальні модальні значення безпосередньо передбачають наявність мовця і співрозмовника [7, 121], тому типовою для замовлянь-спонукань є наявність звертань у синтаксичній структурі тексту. Функціонування звертання зумовлено потребами висловлення як мовленнєвої одиниці: звертання пов'язує висловлення з ситуацією спілкування, з її учасниками й отримує своє вичерпне пояснення лише в межах цілого тексту як складного семантико-синтаксичного утворення. У дискурсивному просторі замовлянь звертання не тільки позначають особу чи уособлений предмет: вони через називання позначають, стверджують, посилюють „буттєвість” названого - повноцінне спілкування можливе лише між реально присутніми в комунікативній ситуації мовцями. Співрозмовником виступає цілий світ, таким чином відбувається єднання з ним, його уособлення й персоніфікація.

У замовляннях-спонуваннях мовець вимагає від співрозмовника дії, яка б забезпечила реальність бажаного явища, відповідність між змістом висловленого й дійсністю [7, 134]. Граматичними показниками спонукальності є дієслівні форми імператива та - рідше - інфінітива. При цьому, як слушно зауважує В.Чабаненко, просте й градаційне нагромадження імперативів, повтор імператива вносить у мовлення виразний емоційно-волюнтативний струмінь, а інфінітив вносить у значення наказовості більш категоричний, безапеляційний відтінок, за допомогою інтонації виражає обов'язковість, невідкладність і невідворотність дії - реакції адресата. Функціональна транспозиція „інфінітив —> імператив” дозволяє говорити про наявність в українській мові особливих волюнтативних конструкцій - інфінітивних речень з модальним значенням суб'єктивної необхідності дії [10,30,32]. Дослідник також підкреслює експресивність і структурне розмаїття українських волюнтативів із магічною семантикою [10, 36-38].

Загальне значення спонукальності в текстах українських замовлянь конкретизується як наказ, прохання, пропозиція.

Значення наказу, вимоги властиве таким текстам:

1) лікувальним замовлянням із загальним значенням вигнання хвороби. Предикатом є одиниці словотвірного дієслівного ланцюга від дієслова „іти”, найчастіше імператив „іди”, а також похідні від нього словоформи „вийди”, „ізійди”, які мають значення відходу, пересування від певного предмета чи істоти: *Волос, волос, вийди на колос!* [ЛІС 1991 №9, 60], *Гикавко, гикавко, іди собі до води, кого хочеш напади, чи вола, чи корову, а чи тітку здорову* [СМ, 62-63]. Окремим структурним різновидом описаних замовлянь є еліптичні структури на зразок *Із тебе дух, із мене переполох!* [ЛІС 1991 №11, 61], *Свині - до корита, жаби - до болота, а порошина у хрещеної (ім'я) - з ока!* [СМ, 62]. У подібних текстах-висловленнях названі лише об'єкт замовляння (синтаксична позиція суб'єкта) та локатив - місце вигнання. Саме локатив перебуває в актуалізованій позиції наприкінці конструкції. В основі багатьох подібних текстів, як свідчать наведені приклади, - принцип магічної

аналогії. Про бажане інформує друга частина синтаксичної конструкції, перша щодо неї виконує допоміжну функцію повідомлення підстави, причини дії. Подібні структури легко трансформуються у складнопідрядні типу „Як..., так би...”;

2) лікувальним замовлянням, в яких мовець, звертаючись до хвороби як до живої істоти, забороняє їй виконувати певні дії (загальнозаперечні спонукальні конструкції): *Гризь, гризь! Ти не гризи і не ломи, і крові не бунтуй!* [УЧ, 87]. Категоричність вимоги посилюється вживанням дієслів у формі інфінітива: *Уроки-урочища! Тут вам не бувати, тут вам не стояти - рук не 'дбирати, під груди не підступати, у боки не шпигати, в чересла не подавати, у поперек не рубати, по животу не ходити, коло пупа не крутити, снігом не осипати, обмороку не давати, не знобити, не тошнити, на очі не наступати, прозір давати, народженому, молитвяному, хрещеному рабу цієї прозирі сціляти, цієї прозирі зничтожати* [УЧ, 52]. Загальне твердження про бажану відсутність хвороби в майбутньому конкретизується через заперечення прояву будь-якого з її симптомів. Зауважимо, що подібні ряди заперечних конструкцій дуже схожі в замовляннях від різних хвороб. Причиною цього є те, що будь-яка хвороба усвідомлюється як загальне „ураження” організму, недуга не має чіткої локалізації. Крім того, позначення хвороб у замовляннях - це часто назва не конкретної недуги, а цілого ряду захворювань зі схожою симптоматикою. Подібні переліки симптомів виявляють одну з особливостей людського мислення: конкретні, чуттєві факти легше сприймаються, обробляються мозком, запам'ятовуються. Абстрактні ж поняття як мисленнєві утворення, що мають високий ступінь узагальнення, для найкращого усвідомлення мають бути представлені через свої конкретні реалізації;

3) лікувальним замовлянням із звертанням до ряду магічних істот з наказом-проханням забрати хворобу: *Зорі-зоряниці, візьміть раба Божого Івана жовтяниці - ранні й півранні, денні й південні, вечірні й піввечірні, нічні й північні* [УЗ, 177], *Святий великомученику Пивонею, од глаз сцілителю! Избав Господня раба од главної болізни!* [УЧ, 47]. У подібних текстах простежуємо певного роду „спеціалізацію” магічних істот за тими хворобами, які вони виганяють;

4) замовлянням різного функціонального призначення, в яких від об'єкта магічного впливу вимагають виконання властивих йому дій чи, навпаки, забороняють щось робити: *Од вовка втечи і рунце принеси!* [Українці, 293], *Иди, тютю, на тічок, знеси копу яєчок, сьогодні з мішечком, завтра з яєчком!* [Українці, 299], *Не роди, цибуля, на ноздрятій землі* [Українці, 243], *Не йди, морозе, ні на жито, ні на пшеницю, ні на яку пашицю!* [ЛІС 1992 №3, 61].

Значення прохання реалізується в текстах замовлянь зі звертаннями до Бога і святих: мовець просить допомоги чи сприяння певному процесу, дії. Типовими є синтаксичні конструкції з головним членом - дієсловом „поможи” (синонімічні вислови типу „дай поміч”), „роди”. У багатьох текстах при дієслові-імперативі „поможи” наявний об'єктний поширювач у формі інфінітива: *Поможи, Боже, зжати жито, пшеницю і всяку пашицю!* [УЗ, 181], *Господи, помози се теля зродить, як Бог велів* [Українці, 287], *Роди, Боже, на всякого долю!* [УЗ, 179], *Боже з високості, дай тіло на цієї кості!* [УЗ, 106]. Переважна більшість подібних текстів належить до утилітарної групи господарських замовлянь. Господарські клопоти - це та сфера життєдіяльності людини, в якій результат залежить передусім від неї самої, від її старанності, уміння, терпіння, майстерності. Тому від магічних істот вимагають

лише допомоги, а не виконання самої дії, як це бачимо в лікувальних замовляннях.

Ряд однофразових текстів замовлянь-спонукань є висловлєшми, співвідносними зі складними реченнями різної структури. У безсполучникових, подібно до кількфразових текстів замовлянь, виділяється основна смислова спонукальна частина, щодо якої інша - розповідна - виконує додаткову функцію пояснення, обґрунтування прохання чи наказу. Взаєморозташування частин вільне: *Сьогодні святого Спиридона, вибирайся, вся нечисть, із дому!* [ЛПС 1991, №12, 59], *Топчу, топчу ряст: дай, Боже, потоптати і того року діждати!* [УЗ, 134]. Наявність підрядного мети при спонукальній частині складного висловлення надає цьому висловленню відтінку бажального значення: *Свята Покровонько, покрій мені головоньку, хоч ганчіркою, аби не зосталась дівкою* [ЛПС 1991 №8, 56], *Кутя-кутя, на покуття, озвар - на базар, щоб було курчат багато. Кво, кво, кво* [СМ, 89].

Структурно-семантичним різновидом однофразових текстів-спонукань є формули обміну, побудовані за схемою „на тобі (я роблю для тебе), а ти дай мені (зроби те й те, не роби того й того)”. Такі структури В.Харитонова називає „двочлєнними формулами прохання із пропозицією обміну” [8, 35], Л.Виноградова - „формулами домовленості про обмін” [1, 84]. Як стверджує В. Соколова, такі мовні побудови „генетично пов’язані з обрядами жертвоприношення. Вони вимагають ритуального піднесення, яке частіше виливається в годування міфічних істот, від яких залежить здійснення бажання” [6, 15]: *На тобі, ластівко, на гніздо, а нам на добро* [ЛПС 1991 №12, 59], *Гуси, гуси, нате вам на гніздечко, а нам на здоров’ячко* [Воропай, 218] - при виголошенні цих текстів підкидали вгору трохи паличок - птахам на гніздо. *Я тебе годую хлібом, а ти мене своєю овоц’ю щоб накормила* [Українці, 234] - так говорили, коли перед посадкою дерева в ямку клали трохи перегною та пшеничних зерен. *Годую тебе до Івана, а після Івана зроби мене, як пана* [Українці, 238] - цим замовлянням супроводжували обряд загодівлі бджіл на Івана Купала.

До формул обміну відносимо й групу замовлянь-побажань типу “ N_3N_1 (а) N_3N_1 ” („Вос, Pron $_3N_1$ ”) („тобі (що?), (а) нам (що?)”): *Свиням гірке, а нам солодке* [Воропай, 116], *Молодик, гвоздик, тобі роги красні, мені очі ясні* [УЧ, 77]. Звертання до молодого місяця при виконанні магічних ритуалів „на ріст”, „на добро” зумовлені медичними та аграрними уявленнями стародавніх народів: до молодика приурочували зростання всього живого. Крім того, місяць, за язичницькими уявленнями, повновладний „князь” нічного світу, первісний у світобудові, „стоїть” понад усім язичницьким всесвітом, він - всевидець і всезнавець, князь і суддя, верховний жрець, провісник і ясновидець” [4, 201]. Тому місяцеві й належить мати *роги красні* [УЧ, 77], *круті роги* [ЛПС 1991 №9, 60], *золоті роги* [УЗ, 83] - архаїчні знаки княжої (царської) влади.

За особливостями семантики виділяємо два різновиди формул обміну. У першому випадку магічній істоті віддають небажане, некорисне, шкідливе, взамін вимагають іншого, кращого, кориснішого: *Ластівко, ластівко! На тобі веснянки, дай мені білянки!* [УЗ, 130], *Мишко, мишко! На тобі зуб кістяний, а мені дай залізний* [ЛПС 1991 №9, 60], *Місяцю молодий, князю золотий, відбери у мене бородавки, дай мені золотівки* [СМ, 51].

Другу групу становлять замовляння, в яких магічній істоті пропонують щось корисне, взамін вимагають такого ж; виконують, коментуючи, певну позитивну,

корисну для об'єкта звертання дію і вимагають виконання бажаного: *Бусел, бусел! На тобі гальвоту, а ти мені жита копу!* [Воропай, 223], *Зілля моє, зілля! Я тебе буду рвать, я тебе буду полоскати, цар-зіллям називати, а ти мені будеш помагати* [УЧ, 27]. Іменування цар-зіллям має магічний смисл. Оскільки для мовця слово означає сутність предмета, тому назвати лікувальні трави „цар-зіллям” - значить наділити їх нерядовими, визначальними, „царськими” властивостями: магічною (все)могутністю, здатністю виконувати необхідні, бажані для мовця дії (лікувати, привертати любов тощо).

Своєрідним за семантикою є такий текст приворотного замовляння: *Зірочко вечірняя і світова! Позичте мені того клубочка, що Сус Христос руки мие, а я вам тоді верну, як хрещеного, народженого і молитвяного козака Івана до себе приверну* [УЗ, 38]. Зіставлення ситуацій „позика” - „повернення” не характерне для замовлянь, на відміну від ситуації рівноправного обміну - двох актів прямого й безповоротного дання. За допомогою у „насланні” любовної пристрасті звертаються до зірок - жіночих божеств, які „відають” переважно емоційно-психологічними станами людини [4, 203].

Чисельними серед формул обміну є тексти лікувальних замовлянь від пропасниці. Такі тексти яскраво виявляють свій зв'язок із обрядами жертвоприношення, а саме із загодовуванням, задобрюванням міфічних істот. Крім малярії, пропасницю викликають і грип, тиф, запалення легенів. Тому симптоми цих хвороб „народ вважає окремими видами пропасниць і нараховує цих видів: 7, 9, 12, 25, 74, 77 та до 99, даючи їм за симптоматичними та етіологічними ознаками такі назви: поганка, тітка, пропасниця, напрасниця, трясця, трясковиця, желтуха... жарка, вітрова, водяна, переполошена, прозора” [УЧ, 88-89]. Хворобу загодовують - пропонують пшеницю, пшоно тощо, при цьому зерен береться відповідно до кількості хвороб (частіше 77): *Добрідень вам, таточки-голубочки! Вас 77, і нате вам пшона усім. Од мене рожденої, молитвяної, хрещеної Марії одречіться* [УЧ, 91], *Вас, тітки, 77, ось вам хліб- сіль усім!* [Воропай, 402]. Тексти замовлянь фіксують використання подібних обрядів-задобрювань і при виконанні інших словесно-магічних актів: *Ви, кури- курятниці, нате вам жита й пшениці, і холодної водиці. Заберіть у моєї дитини безсонниці, а дайте їй сон. Щоб рано лягала і пізно вставача, і горя не знала* [СМ, 71].

До формул обміну слід віднести, на нашу думку, і групу метеорологічних замовлянь „на дощ”. В основі їх лежить магія за аналогією: густий дощ - густий дощ. Основна спонукальна частина тексту - наказ дощеві йти (не йти). За виконання бажаної дії обіцяють „зварити борщику”: *Дощику, дощику, зварю тобі борщику в зеленому борщику: сікни, рубни дійницею, холодною водицею!* [ЛІС 1992 №3, 61], *Не йди, дощику, дам тобі борщику, поставлю на дубоньку, прилетять три голубоньки, та візьмуть тебе на крилонька, занесуть тебе в чужиньку>/* [ЛІС 1992 №7-8, 55].

У формулах обміну виявляється одна з особливостей мислення мовців: відношення „людина - навколишній світ” уподібнюються соціальним відношенням „людина - людина”. Відповідно, на ці відношення переносяться й норми людських стосунків. Обмін у цьому плані виступає одним із способів встановлення рівності людини із природою, магічними істотами тощо.

Таким чином, замовляння-спонукання, складаючи близько третини однофразових текстів замовлянь в українській магічній традиції, виявляють ряд

особливостей мислення і світогляду мовців. Основним граматичним показником спонукальності є дієслівні форми імператива й інфінітива. Мовець вимагає від співрозмовника дії, яка б забезпечила реальність бажаного. Загальне значення спонукальності конкретизується як наказ, прохання, пропозиція (обміну). Значення наказу властиве передусім лікувальним замовлянням, основним змістом яких є вигнання хвороби. При цьому позбавлення від недуги уявляється як позбавлення від сукупності її симптомів. Така семантико-синтаксична побудова розглядуваних текстів зумовлена, перш за все, психологічними особливостями сприйняття й мисленнєвої обробки абстрактних понять. Модальність прохання засвідчено переважно у замовляннях господарського призначення: звертаючись до Бога, мовець просить допомоги у сприянні певній дії, певному процесу. Значення пропозиції властиве формулам обміну - текстам-висловленням, побудованим за схемою „на тобі (я роблю для тебе), а ти дай мені (зроби те й те, не роби того й того)”. Ці тексти відношення „людина - навколишній світ” уподібнюють соціальним відношенням „людина - людина”.

Список умовних позначень

1. Воропай - Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: У 2-х т. Т. 1. - К.: МВП „Оберіг”, 1991. - 450 с.
2. ЛІС - журнал „Людина і світ”
3. СМ - Словесна магія українців / Упоряд., авт. передм. В.Фісун. - К.: Бібліотека українця, 1998. - 102 с.
4. УЗ - Українські замовляння / Упоряд. М.Н.Москаленко; Авт. передм. М.О.Новикова. - К.: Дніпро, 1993. - 308 с.
5. Українці - Українці: народні вірування, повір'я, демонологія - К.: Либідь, 1991. - 640 с.
6. УЧ - Українські чари: 2-ге вид., стереотип. / Упоряд. О.М.Таланчук. - К.: Либідь, 1994.-96 с.

Список використаної літератури

1. Виноградова Л.Н. Заклинательные формулы в календарной поэзии славян и их обрядовые истоки // Славянский и балканский фольклор. Генезис. Архаика. Традиции. - М.: Наука, 1978. - С. 7-26.
2. Вороновська Л. Вербалізація етнічних архетипів у релігійному житті українців // Християнство й українська мова: Матеріали наук, конф., Київ, 5-6 жовтня 2000 р. - Львів: Вид-во Льв. Богослов. Акад., 2000. - С.165-171.
3. Губко О. Народна магія з погляду психолога // Берегиня. - 1993- 1994.-Ч. 2-3.-С. 124-128.
4. Новикова М.О. Коментар // Українські замовляння. - К.: Дніпро, 1993.-С. 199-306.
5. Павлов О.Д. Замовляння як вербальна магія: Автореф. дис... канд. філол. наук. - К., 1999. - 28 с.
6. Соколова В.К. Заклинания и приговоры в календарных обрядах // Обряды и обрядовый фольклор / Отв. ред. В.К.Соколова. - М.: Наука, 1982. - С. 11-25.
7. Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І.К.Білодіда. - Т. ІУ. Синтаксис. - К.: Наука, думка, 1972. - 515 с.

8. Харитонова В.И. Заговорно-заклинательная традиция: текст и заклинатель // Филол. науки. - 1990. - №3. - С. 33-41.
9. Харитонова В.И. Заговорно-заклинательный текст: композиционные основы, воздействие на пациента и заклинателя // Филол. науки. - 1991. - №5. - С. 45-54.
10. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. - К.: Вища шк., 1984. - 167 с.

Summary

The article is devoted to the semantic and structural peculiarities of one group of Ukrainian one-phrase charm exorcist texts - texts-imperatives. These peculiarities are provoked by communicative task and magic function of these texts. Charm exorcist imperatives are represented definite psychological peculiarities of speaker.

